

A herbarti pedagógia recepciójának új kutatási lehetősége

© Vincze Beatrix

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest

vincze.beatrix@ppk.elte.hu

Herbartianizmus versus reformpedagógia

A neveléstudomány mai diskurzusában egyre kisebb szerepet kapnak a pedagógiatörténeti, nevelésfilozófiai megközelítések, olyannyira, hogy ezek a stúdiumok folyamatosan kiszorulnak a hazai és a nemzetközi tanárképzés kurzusaiból. Az empirikus tudományoké a jövő, az általános didaktika számára a legfőbb veszélyt éppen empirikus tanítás- és tanuláskutatások jelentik – idézi R. Coriand az *Erziehungswissenschaft* folyóiratból Meyer, Prenzel, Hellenkamps (2008:7) állítást (Coriand, 2013:11).

A herbarti pedagógiával és annak recepciójával leginkább a reformpedagógia 20. századi ostromhadjáratának bírálataiban találkozunk. J. Fr. Herbart (1776-1841) személye a pedagógiai diskurzusban a konzervatív porosz iskolarendszer képviselőjeként kerül említésre, az ellene irányuló tiltakozásból és kritikából születik meg a pragmatizmus, a gyermektanulmányi mozgalom, majd a reformpedagógia (Pukánszky, Németh, 2005). Az európai reformirányzatok az iskola belső tökéletesedésének igényével lépnek fel. A felvilágosodás optimizmusából táplálkozva – a német idealizmus (főként a kanti etika alapján) kívánták és akarják megreformálni a fennállót, a nem jól működő gyakorlatot (Gudjons, 2007).

Ebben a lassan százéves vitában a herbarti iskola a gyermeki személyiség ellenségeként, gyermekgyilkosként, könyvet bifláztató, unalmas, a tanár tekintélyét hangsúlyozó, bürokratikus intézményként jelenik meg. Érdeemes a vitát újra feleleveníteni, hiszen ma újra a pedagógia reformok reneszánszát éljük, a jelen oktatásügye hasonló alapkérdésekkel foglalkozik, bár egy más történelmi helyzetben, mint egykor a reformpedagógia nagy alakjai (Gudjons, 2007).

Jürgen Oelkers, a zürichi egyetem professzora nem osztja azokat az állásfoglalásokat, amelyek a reformpedagógiát – Hermann Nohl nyomán (1933) – egy nagyobb történelmi korszakot átfogó, sajátos belső logikán alapuló egységes kulturális, társadalmi mozgalomnak tekintik, szoros összefüggésben a kor munkás-, nő-, ifjúsági-, szociális mozgalmaival és a nemzeti alapon kibontakozó kultúrkritikával (Németh, 2002, 1998/2003).

Oelkers nem tekinti egységes irányzatnak a reformpedagógiát, hanem egy olyan nemzeti és nemzetközi jelenségnek, amely különböző irányzatokban öltött testet, de nem vált pedagógiai tekintetben konstans irányzattá (Oelkers, 1979/2005).

Oelkers érveivel rámutat, hogy szerinte a reformpedagógia a felvilágosodásból kinövő újkori pedagógiai elemekből építkező irányzat, amely nem alakított ki originálisan új nevelési gyakorlatot. A klasszikus pedagógia alapelveire épül, a megfigyelésre, a természetesség elvére és az öntevékenységre. A reformpedagógia reformtörekvései sem igazán sikeresek, mivel nem eredményeztek széleskörű közoktatási reformokat. A reformpedagógia lényegét Oelkers abban látja, hogy a pedagógiai reflexió és gyakorlat olyan új formája alakult ki, amely végül az újkori pedagógiai hagyományokkal történő szakítást eredményezte. Legfőbb teljesítménye a

gyermekközpontú megközelítés általánossá tétele. Oelkers úgy véli, hogy a reformpedagógia motívumai, egyrészt az újkori pedagógiai hagyományok továbbörökítésének tekinthetők, másrészt egybeesést mutatnak annak kritikájával, az antimodernista törekvésekkel (Oelkers, 1979; Németh, 2002).

A reformpedagógia hatásának objektív megítélésére törekszik Gudjons, aki szerint, sem a reformpedagógia jelentőségét nem kell eltúlozni, sem alábecsülni nem szabad (Gudjons, 2007). A jelen pedagógiai reflexiói felvetik annak az igényét, hogy a pedagógia elméletének és gyakorlatának megítélésében érdemes visszanyúlni a klasszikusokhoz (Coriand, 2010), különösen Herbarthoz és tanítványaihoz, akik meghatározták a modern európai oktatás alapjait.

A herbarti pedagógia recepciója

Az európai oktatás erősen kötődik a történelmi hagyományokhoz, mély a kultúrába ágyazottsága. A közép-kelet-európai térség, így Magyarország számára is az oktatás modernizációja szorosan kötődött az egységes, független nemzetállam kialakításának, a felzárkózásának az igényével. A felvilágosult abszolutizmus uralkodói megalapozták az erős állami jelenlétet, a centralizált, bürokratikus oktatáspolitikát. A kiművelt emberfők sokaságáért küzdő reformkori politikusok tettei és az 1848-49-es forradalom és szabadságharc nélkül nem jutott volna el a magyar polgárosodás a kiegyezésig.

Az 1867 után kiépülő magyar polgári közoktatás, Eötvös József kezdeményezésére, sikeresen adaptálja a német iskolarendszer gyakorlatát. Kármán Mór (1843-1915) először Bécsben, majd Lipcsében tanulmányozza az iskolaügyet, megismerkedik T. Ziller és W. Rein tanaival. Kármán Mór jó érzékkel valósította meg a herbarti modell hazai recepcióját, hozzáigazította a magyar viszonyokhoz, és alkotó módon továbbfejlesztette azt. Herbart pedagógiájából főként a gyakorlati pedagógiát vette át. A történelmi látásmódot Kármán Hegeltől adaptálja, és ötvözi azt Herbart kantiánus nézeteivel.

A magyar szellemi élet kevés filozófiai hajlandóságot mutatott, nem a szellem mozgásában vélte felfedezni a megoldást, hanem az erőteljesen historizáló, főként közjogi, politikai válaszadás jellemezte. A nemzettudat formálásához nélkülözhetetlennek bizonyult az erkölcsi nevelés herbarti modellje, amely kiválóan megfelelt a magyar nemesi liberalizmus igényeinek. Másrészt jól szolgálta tágabb értelemben a Monarchia érdekeit is, harmóniát sugárzott, amely kiegyenlíti a különbözőségeket (Kiss, 1978). Segítség a magyarság nemzetalkotó és nemzetfenntartó szerepének kimunkálásában, a magyarság kulturális közvetítő szerepének erősítésében (Vincze, 2006).

Herbart magántanárként írt jegyzetei arról vallanak, hogy a tanár és a tanítvány közötti bizalmi viszony kialakulásában látta kettejük együttműködésének sikerét. A tanár feladata a tanuló segítése. (Herbart svájci magántanítóskodása alkalmával írott levelében – An Herrn von Steiger – fejt ki elvárásait a tanárral szemben: a jellem, az erény, a szokás egysége jut kifejezésre az erkölcsösségben. Ugyanott olvashatunk a reflektív óraterveiről.) Fontosnak tekintette a folyamatos pedagógiai reflexiót, a tanári cselekvés újra átgondolását, értékelését, korrekcióját.

Az oktatás céljaként jelölte meg az önálló gondolkodás, ítéletalkotás és cselekvés képességének kialakítását. A kanti kategorikus imperativust tekintette az emberi cselekvés egyetlen lehetséges orientálódási pontjának. (Herbart, 1797-99/1851)

A herbarti pedagógia célul tűzi az egyén erkölcsi belátáson alapuló, autonóm cselekvő személyé váló alakítását, amely őt képessé teszi az erkölcsileg helyes

cselekvések, és ítéletek kialakítására. Herbart kísérlete tesz a német idealizmus meghaladására, legalábbis pedagógiájában a pártatlan, realizmus álláspontját képviseli. Gyakorlati pedagógiájában a cselekvés művészetéről beszél, a pedagógusnak képesnek kell lenni a gyermek számára a legtökéletesebb megoldást megtalálni (Pukánszky, 2002a, 2002b).

Szerinte a nevelés célja az individuum önmeghatározó képességének kialakítása. Az önnevelést, az érdeklődés kialakítását tekintette szükségesnek, amelyet nem külső kényszerrel, hanem az egyén önállósulásának eredményeként, belső folyamatnak vél.

A herbarti eszme, amelyet Kármán is következetesen képviselt – elveszik, az állam által felügyelt és irányított iskolarendszer a frontális, monoton tanórák egymásutánját, drillt, magolást állandósított. A tanterv, a tananyag, az érettségi vizsga követelményeinek megfelelni kívánó tanárok elveszítik a felvilágosodás talajából táplálkozó neohumanizmust, a meghirdetett szabadság eszméjét. Az állami közoktatás nem tudott vagy nem akart megfelelni a herbarti individuál- pedagógia igényeinek, az egyén személyisége nem volt érdekes, helyette az erkölcsös állampolgár nevelése került előtérbe, a pedagógia a nemzeti nevelés irányába artikulálódik. A poroszos iskola modell alapján kiépülő oktatás elfelejti Herbart gyakorlati pedagógiájának főbb elemit (Vincze, 2008).

A 21. században az oktatás kiszélesedésével az állami szerepvállalás tovább növekszik, a társadalom tagjai individualizálódnak, a tanítás-tanulás egyéniesítésének igénye egyre erősebb. Az igények differenciált kielégítése új pedagógiai reformokat sürgetnek. Újra felmerül a kérdés, hogy a számos reformpedagógiai elemet magában olvasztó, de szervezetében bürokratikus, erősen szabályozott közoktatás elméletének és gyakorlatának kutatásában kikerülhető-e, elhagyható-e esetleg leírható-e az általános didaktika és annak herbarti modellje.

A herbartianizmus kutatásának nemzetközi lehetősége

A herbartianizmus nemzetközi recepciójának kutatására és annak „elfelejtett” pedagógiatörténeti jelentőségére (Coriand, 2010) igyekszik építeni az esseni egyetem, Általános Didaktika Tanszéke által (Prof. Dr. Rotraud Coriand vezetésével) létrehozott adatbázis, amely átfogó bepillantást ad a herbartianizmus német nyelvű szakirodalmába. Segíti a kutatókat a herbarti pedagógia német és nemzetközi recepciók folyamatának elemzésében, a neveléstudomány elméletét és gyakorlatát segítő összehasonlítások elkészítésében, az új szempontok és új módszerek alapján történő diskurzusok kialakításában.

A DUE (Duisburg-Essen-Universität) oktatói felhívják a figyelmet azokra, a főként új kutatómódszertani, és hermeneutikai szempontokra, amelyeket az utóbbi évek kutatásai előtérbe állítottak. Önmagában a számítógépes adatbázis, a források gyors és nyilvános elérhetősége, azok komputeres programokkal történő további feldolgozása új lehetőségeket kínál, megteremtve a herbartianizmus problematikájának holisztikus szemléletű, nemzetközi összefüggésrendszerben történő újragondolását. Az Arbeitsstelle für Internationale Herbartismusforschung (<http://www.uni-due.de> – 2005 óta működő adatbank, a VCH-Biblio program segítségével használható), egy DFG (Deutsche Forschungsgesellschaft: DFG, kutatásokat támogató akadémiai szervezet) projekt segítségével olyan kutatóhelyet alakított ki, amely részben virtuálisan segíti a kutatókat a tájékozódásban, másrészt személyes adatszolgáltatást is biztosít.

A kutatás a herbartianizmust (a 19. század második felétől a 20. század közepéig) az egyik legnagyobb hatású európai neveléstudományi modellnek tekinti, amely egy

tudományos iskola valamennyi jegyét magán viseli. A herbartianusok legnagyobb teljesítményének tekinthető a nevelés, az oktatás, a tanulás és tanítás tudományának, a pedagógiának önálló, akadémiai tudományként történő elismertetése, amelyhez az iskoláztatás számos innovációja kötődik: az iskolai (gimnáziumi) oktatás, az egyetemi tanárképzés gyakorlatának kialakítása, a népfőiskolai oktatás, a szociál - és valláspedagógia fejlesztése (Coriand, 2010).

A projekt keretén belül létrehozták a pedagógiai herbartianizmus bio-doxográfiai korpuszát – a herbarti örökséget német nyelven képviselő elméleti és gyakorlati szakemberek bemutatásával. A kutatás egyik dimenziója volt, hogy megvizsgálja, kik írnak és milyen témában Herbart kapcsán, beazonosítva ezzel a herbartianizmus főbb irányzatait. Így két bibliográfia született meg: az egyik alfabetikus sorrendben, szerzőnként, a másik szisztematikusan, a bemutatott pedagógiai témák alapján.

A másik dimenzió a szaksajtóra, az egyesületekre, társaságokra fókuszált, azaz a belső diszkusszió feltárását kívánta segíteni. A publikációk nagy számára számítva, fontosnak tartották a készítőket, hogy finomítsák az adatbankot. Más adatok bevitelével, a szerzők életrajzi adatai, a publikációk műfajának megnevezése, témák csoportosítása, a folyóiratok címe alapján kulcsszavas keresést alakítottak ki.

Mintegy 700 német szerző, közel 7000 publikációja érhető el az 1809 és 1938 közötti időszakból, köztük mintegy 5700 pedagógiai vonatkozású cikk adatai, ötszáz herbartista szerző tollából. Mivel a kutatáshoz szükséges adatok nemcsak személyhez kötöttek, hanem a pedagógiai szaksajtó alapján is megközelíthetők, majd tízezer pedagógiai vezércikk követhető nyomon, közel 20 herbartianus folyóiratban, az 1838 és 1938 közötti időszakból (Coriand et al., 2003; Coriand, 2010).

Az adatbázis készítői külön csoportosították a nem-herbartista szerzők dolgozatait is. A kidolgozott kategóriarendszer segítségével lehetséges a pedagógia mellett más területek vizsgálata (teológia, pszichológia, orvostudomány, politika, természettudomány, művészettörténet). Az altémák vizsgálata lehetőséget ad a herbartisták elméleti fejlődésének, a neveléstudomány részdiszciplínáinak tanulmányozására.

A publikációk rendszerét a következő fő témák (amelyekhez több altéma tartozik) alapján alakították ki: Filozófiai pedagógia, Történelmi pedagógia, Gyakorlati pedagógia, Tanárok pedagógiai műveltsége és professzionalizációja, a pedagógia tudománnyá válása, Országokénti sajátosságok/összehasonlító pedagógia, A pedagógia viszonya a segédtudományokhoz, Sajátos pont: általános pedagógiai és szisztematikus áttekintés (Coriand et al., 2003; Coriand, 2013).

Az adatbázis felállításának fontos kérdése volt a fogalmak definiálása: jelen esetben központi kérdésnek minősült, hogy ki tekinthető herbartianusnak. A készítőket elsőként azokat a szerzőket vették sorra, akik önmagukat a herbarti körhöz tartozóként definiálták. A tanítványok beazonosítása volt az első lépés, amely kérdésben a kortárs bibliográfára támaszkodtak. Így 42 olyan prominens szerzőt találtak, akinek a publikációja a legerősebben kötődik a herbarti iskolához (de nem mennyiségi vagy ismertségi kritériumok által). A második körben megvizsgálták a lexikonokat, a W. Rein által összeállított Pedagógiai Enciklopédiát és a másodlagos forrásokat, így egészült ki a létszám 500 főre.

A kutatók további szándéka volt, hogy a 42 legerősebb publikációkat felmutató személy valamennyi megnyilatkozását tartalmazza az adatbank. A pedagógiai szaksajtó beazonosítása és kiválasztása kapcsán így elsőként az ő írásaikat követték. A folyóiratok kiválasztásában azon túl, hogy szerepet játszott a kortárs bibliográfia (W. Rein: *Enzyklopedisches Handbuch für Pädagogik – 1903-1910*), helyet kapott a későbbi korok összefoglaló munkáinak elemzése, a jelenlegi egyetemi szövetség online katalógusrendszer (GBV) és a berlini oktatástörténeti kutatások könyvtára

(Bibliothek für Bildungsgeschichtliche Forschung). A válogatásnál a már meglévő sajtóelemzésekre támaszkodva, végül 19 folyóirat került be az adatbázisba.

A pedagógia témák szerint csoportosított publikációk az összesített bibliográfia 86%-t teszik ki. A herbartianus szerzők írásainak egy negyede jelent meg könyv formájában, a többi a szaksajtóban vagy a lexikonok, kézikönyvek fejezeteiben. A herbarti szakirodalom valamivel több, mint a fele a 42 kiemelt szerző tollából született, köztük a legtöbbet írók: W. Rein, W. Dörpfeld és K. E. Mager.

A publikációk időbeli síkját vizsgálva megállapítható, hogy az első nagy hullám az 1840-es években jelentkezett, főként Mager kapcsán a *Pädagogische Revue*hez köthetően. Némi megtorpanás után a hetvenes évek hoznak jelentős változást, amely összefügg azzal, hogy a herbartianusok veszik át a folyóiratok egy részét. Dörpfeld kezébe kerül az *Evangelische Schulblatt/Evangélikus Iskolalap*, Stoy viszi az *Allgemeine Schul-Zeitungot/Általános Iskolaujságot*. Ekkor alapítják a *Verein für wissenschaftliche Pädagogik/ Tudományos Pedagógiai Egyesületet*, a *Deutsche Blätter für erziehenden Unterricht/A nevelő oktatás német lapjait* és a *Pädagogische Studien/Pedagógiai Tanulmányokat*. Az 1890 és 1900 közötti időszakban a legnagyobb a publikációk száma, amely már nem esik egybe Ziller és Stoy életével, ez a késő herbarti reneszánsz időszaka, amely főként W. Rein tevékenységéhez köthető. Erőteljesen érezhető a mennyiségi változás, növekszik a szerzők száma, a tanítványok tanítványai publikálnak (Coriand et al., 2003).

A publikációk tematikus vizsgálata alapján kiderül, hogy a filozófiai pedagógia és a gyakorlati pedagógia területén született a legtöbb alkotás. A legtöbb elméleti kérdés kifejtésére filozófiai alapon kerül sor, míg a gyakorlati pedagógia iránti érdeklődés javarészt azzal magyarázható, hogy a herbarti tanítványok többsége gyakorlati szakember volt. Az iskolairányítási kérdések kerültek elsősorban a középpontba, továbbá megfigyelhető, hogy az érdeklődés a gimnáziumi oktatás kérdései felől fokozatosan a népiskola irányába mozdult el.

Az elemzések összegzéseként elmondható, hogy a herbarti pedagógia mintegy negyven éven keresztül, 1875 és 1914 között relatív folyamatos aktivitást mutatott, amelyben a publikációk tárgyát leginkább a filozófiai pedagógia képezte.

Nemzetközi együttműködés lehetőségei a kutatásban

A kutatóhely dolgozói, úgy vélik, hogy a meglévő adatok segítségével egy olyan rendszerezett forrásbázishoz jutnak a kutatók, amely belső differenciáltságában lehetővé teszi a tematikus, a személyekhez, médiumokhoz kötött tájékozódást, a további speciális kérdések megválaszolását. Szükségesnek tartják a német adatbázis nemzetközi, főként kelet-közép-európai bővítését.

Az adatbázisban a nem német szerzők között rábukkanunk Kármán Mór nevére, de a W. Rein Archívumban Kármán leveleit is megtaláljuk. Európa szerte, bármily meglepő, de Ázsiában is akadtak Herbart pedagógiájának követői. Új szempontokkal és eszközökkel gyarapodhat a pedagógiai kutatások mozgásterét a recepciós folyamatok utóéletének vizsgálatában. A nemzetközi adatbázis kialakítása új kihívás is egyben, amely a korábbi együttműködések nemzetközi szinten tudja kamatoztatni.

A kutatóhely profilját erősíti a kutatásokat támogató Nemzetközi Herbart Társaság (Internationale-Herbert-Gesellschaft, honlapja: <http://www.herbert-gesellschaft.de/>, elnöke R. Coriand). Kétévente esedékes konferenciáját az idén Essenben szerveztek meg. A Társaság teret ad a pedagógia valamennyi területén a szakértőknek, hogy

Herbart kapcsán, bármely neveléstudományi kérdésben kifejthessék álláspontjukat, és hozzájáruljanak a nevelésügy nemzetközi diskurzusához.

A konferenciák publikációi orientációs pontokat keresnek a klasszikus német neveléstan meghatározó alakjának írásaiban, aktualizálják és újraértelmezik a herbarti pedagógiát. Megfontolandó, hogy az utóbbi években egyre inkább háttérbe került történeti kutatások kapcsán, köztük a herbartianusok kontra reformpedagógia vitában –, éljünk az essen-i kutatóhely kínálta lehetőséggel, és új kutatás-módszertani megközelítésekkel szélesítsük a hazai recepciótörténetet.

Irodalomjegyzék

- CORLAND, Rotraud (2013). *Grundlagen Allgemeiner Didaktik. Die Modelle Herbarts, Stoys und Willmanns*. Jena: Edition Paideia.
- CORLAND, Rotraud (2010). *Pädagogischer Herbartianismus. Fachsystematische Bibliographie für datenbasierte Grundlagenforschung*. Band 1: Philosophische Pädagogie. Band 2: Historische Pädagogik. Praktische Pädagogik. Metaebene – Fachsystematische Fragen und Gesamtdarstellungen. Jena: Edition Paideia.
- CORLAND, Rotraud, BÖHM, Gabriella, & HENKEL, Katrin (2003). Bio-doxographisches Korpus Pädagogischer Herbartianismus – Zwischenergebnisse eines DFG-Projektes als Kooperationsimpuls. In Coriand, Rotraud (Hrsg.): *Herbartische Konzepte der Lehrerbildung. Geschichte oder Herausforderung?* Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt Verlag.
- GUDJONS, Herbert (2007). *Pädagogisches Grundwissen*. Bad Heilbronn: Klinkhardt Verlag.
- HERBART, J. Fr. (1851). *Sämtliche Werke*. (Hrsg. G. Hartenstein) 11. Band. 2. Teil. Leipzig: Verlag von Leopold Voss.
- KISS Endre (1978). *A „k.u.k. világrénd” halála Bécsben*. Budapest: Magvető.
- NÉMETH András (1998/2003). *A reformpedagógia múltja és jelene*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- NÉMETH András (2002). A reformpedagógia gyermekfelfogásának sajátos elemei. *Iskolakultúra*, (3), 21-32.
- OELKERS, Jürgen (2005). *Reformpädagogik. Eine kritische Dogmengeschichte*. 4. Aufl. München/Wennheim: Juventa Verlag.
- PUKÁNSZKY Béla, & NÉMETH András (2005). *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- PUKÁNSZKY Béla (2002a). Herbart, Schneller és Kant az erkölcsi nevelésről. *Iskolakultúra*, (5), 18-26.
- PUKÁNSZKY Béla (2002b). Herbart pedagógiájának időszerűsége – példa a középút keresésére. In *Neveléstörténeti kaleidoszkóp – A középkortól napjainkig* (pp. 94-106). Neveléstörténeti Füzetek, 20.
- VINCZE Beatrix (2006): Herbartianismus in Ungarn. Institutionelle Modernisierung des Schulwesens in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Denkwerkstatt, Allgemeine Pädagogik. Heft 8. *Pädagogische Strömungen der k. u. k. Monarchie*. Graz: Karl-Franzens-Universität, 34-43.
- VINCZE Beatrix (2008). Die Wirkung des Herbartianismus in den Lehrwerken des ungarischen Gymnasiums zur Jahrhundertwende. In J. Hopfner, & A. Németh (Hrsg.): *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k. u. k. Monarchie*. Erziehung in Wissenschaft und Praxis. Band 2, Frankfurt am Main: Peter Lang, , 123-134.